

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Filosofie en de menselijke conditie

ANTOINE MOOIJ

Hebben psychoanalyse en filosofie wat met elkaar te maken? Dat lijkt niet direct voor de hand te liggen. De filosofie heeft een geschiedenis van vele eeuwen, bestrijkt een zeer breed terrein van onderzoek en heeft een hechte worteling in de academische wereld. De psychoanalyse is hoogstens een eeuw oud, is omstreden, ondervindt veel kritiek en is universitair bijna dakloos. Die kritiek wordt soms zo sterk gevoeld, dat men van een 'crisis van de psychoanalyse' spreekt. De psychoanalyse kreeg in de eeuw die zij bestond aandacht van uiteenlopende filosofen, zoals Wittgenstein, Adorno en Habermas, Merleau-Ponty en Ricoeur. Dat is niet zo vreemd. Het begrip van het onbewuste vormt immers een uitdaging voor elke vorm van filosofie die vertrekt van de zekerheid van het bewustzijn. Bovendien plaatste de filosofie in de twintigste eeuw de 'taal' in het centrum, zodat men zelfs sprak van een 'linguistic turn', en welhaast vanzelf stootte de filosofie op de psychoanalyse die, als 'talking cure', aan de taal evenzeer een centrale positie toekent. Daarbij komt dat de situatie binnen de filosofie zelf veranderd is. Zij maakt weliswaar een bloeitijd door, maar lijkt ook uiteen te vallen in een veelheid van richtingen en onderzoeksgebieden en voelt bovendien de concurrentie van de wetenschappen en in het bijzonder die van de natuurwetenschappen. Heeft de filosofie, de barker van de wetenschappen, nog iets te bieden dat de wetenschappen niet hebben? In die zin dreigt de filosofie overbodig te worden en verkeert zij, op haar wijze, in een crisis (Philippe 2004, p. 6).

Deze situatie schept kansen voor een hernieuwd gesprek tussen beide. We moeten om die kansen te onderzoeken eerst iets van de taak van de filosofie zoals die nu gangbaar is omlijnen en vervolgens aanduiden wat onder psychoanalyse verstaan kan worden. Daarna kan duidelijk worden wat een filosofische reflectie over de psychoanalyse kan opleveren en wat vervolgens de betekenis hiervan voor de psychoanalyse kan zijn.

¶ *Twee taken voor de filosofie*

Er liggen minstens nog twee taken voor de filosofie in het 'tijdperk van de wetenschap'. De filosofie kan zich ten eerste toeleggen op begripsverhelde-

ring of op conceptuele analyse. Het is dan haar taak de conceptuele structuren van de wetenschappen op hun aard, consistentie, wijze van empirische ondersteuning en van theorievorming te onderzoeken. De filosofie onderzoekt zo, wat men kan noemen, de conceptuele infrastructuur van de diverse wetenschappen. De dominante Amerikaanse analytische filosofie ziet dat als haar voornaamste taak. Hierbij vervloeit het onderscheid tussen wetenschap en filosofie, onder meer omdat men ook kan stellen dat deze conceptuele zelfkennis van de wetenschap tot het domein van de wetenschap zelf behoort. Deze aanpak kan gepaard gaan met het reductieve programma van de eenheidswetenschap.¹ Dat stelt dat er uiteindelijk één wetenschap is en dat de wetten van complexe gehelen herleid kunnen worden tot de wetten van de deelobjecten en uiteindelijk tot die van de elementaire deeltjesfysica.

Een tweede opvatting, de continentale stroming, ziet de taak van de filosofie ruimer. Zij sluit aan de bij de conceptuele analyse van de wetenschappen in engere zin, maar zij beperkt zich niet tot een analyse van de wetenschap in engere zin want zij betreft bij de conceptuele analyse ook niet-wetenschappelijke velden en praktijken. Zij beperkt zich bovendien niet tot de formeel-logische analyse van de begrippen, maar maakt een overstap naar de *werkelijkheid*. Zij verzet zich tegen het reductieve paradigma en vraagt daarentegen naar de eigen aard van het werkelijkheidsgebied dat de betreffende wetenschap bestudeert of waarop de niet-wetenschappelijke praktijk zich richt, en vraagt hoe dit gebied *kan bestaan*. Zij vraagt naar wat aan de kennis en aan het domein waarop de kennis betrekking heeft, voorondersteld is. Het vooronderstelde is niet de *oorzaak* van het domein, maar maakt dit mogelijk. Zo onderzoekt rechtswetenschap als positieve wetenschap het feitelijke gebruik van rechtsregels, maar vraagt de filosofie van het recht naar wat het functioneren van rechtsregels en van regels als zodanig mogelijk maakt. Een eventueel antwoord daarop kan luiden: de menselijke vrijheid. Deze continentale richting van filosofie is meer inhoudelijk-ontologisch gericht, in onderscheid tot de formeel-logische analyse van de Angelsaksische tak. Fenomenologie, hermeneutiek, maatschappijkritische filosofie bieden ieder op hun manier een specimen hiervan. Beide vormen zullen hieronder aan bod komen, waarbij de voorkeur uitgesproken wordt voor de continentale wijze van filosofiebeoefening.

¶ *De psychoanalyse: domein en focus*

Hoe is, toegesneden op het type van vragen dat de filosofie stelt, het gebied van de psychoanalyse te omlijnen? Het specifieke domein van de psychoanalyse wordt gevormd door de aanname van een tweede laag in het menselijk handelen, spreken, denken, waarnemen en voelen. Hier houdt men zich im-

mers bezig met het opsporen van meer of minder onbewuste motieven of van verborgen betekenisverbanden dan wel met het vinden van nieuwe verbanden en samenhangen, die een nieuwe richting aan het leven kunnen geven. Het specifieke domein wordt dan gevormd door de sfeer van een 'tweede intentionaliteit'. De psychoanalyse houdt zich natuurlijk ook bezig met de sfeer van de intentionaliteit (cognities en affecten), maar zij gaat daarboven uit en daarin ligt haar specifieke inbreng. De mens zegt, doet en ziet iets, maar daarin zegt, doet of ziet hij misschien soms iets anders dan hij dacht. Daar heeft hij geen weet van, maar ook weer wel: er is een niet-wetend weten. Indien iemand gehecht is aan zijn partner is hij, zonder dat dit afbreuk doet aan zijn huidige gehechtheid, wellicht ook gehecht aan iemand of iets anders, waarvan de huidige partner een belichaming is. Indien iemand zich gedraagt volgens een bepaald (expliciet) herinneringsschema, wordt dit gedrag misschien ook doorkruist of ondersteund door een ander (impliciet) schema. Er zijn dus minstens twee lagen in gedrag en beleven te onderkennen, en deze gelaagdheid impliceert een tweespalt of tweevoudigheid in het menselijk leven. Die tweevoudigheid laat zich ook terugvinden in de psychoanalytische conceptie van psychische stoornis, zodat daar veelal met een bipolariteit of met een conflictmodel gewerkt wordt. Freud noemde deze tweede laag, de tweede intentionaliteit 'het onbewuste', in onderscheid tot het 'bewuste' van de eerste intentionaliteit. Bij alle verschil in terminologie en conceptuele achtergrond lijkt deze verdubbeling aan de psychoanalytische denk- en ervaringswereld gemeenschappelijk te zijn: de polariteit van 'bewust' tegen 'onbewust', erkend en verdrongen, manifest en latent, vraag en verlangen, expliciet en impliciet.

De psychoanalyse heeft als belangrijke focus de dimensie van ongescheidenheid en gescheidenheid. In de verschillende psychoanalytische dialecten komt dit als centraal element naar voren: Freuds ontwikkelingsschema met daarin het scharniermoment van de oedipale configuratie, het separatie-individuatietraject van Mahler, het model van de zelfpsychologie van Kohut, de gehechtheidstheorie met de notie van het mentaliseren (subjectiveren) en de reflectieve functie (als voltooide subjectiviteit), Lacans beklemtoning van het belang van het incestverbod met het afzien van een onmiddellijke tegenwoordigheid (jouissance). Men kan de verschillen, die er zonder meer zijn, uitvergroten, maar dat neemt een grote overeenstemming niet weg.

De psychoanalyse heeft dit domein geëxploreerd en haar focus uitgewerkt, wat geleid heeft tot een specifieke vorm van psychotherapie alsook tot eigen onderzoek. Dat laatste gebeurde vooral langs de lijn van casuïstiek en theorievorming, maar ook langs de lijn van kwalitatief (empirisch-hermeneutisch) onderzoek en, in aanzienlijk mindere mate, langs die van meer kwantitatief (empirisch-analytisch) onderzoek.

¶ *Een filosofie van de psychoanalyse*

Wat kan een filosofische reflectie over de psychoanalyse ofwel een 'filosofie van de psychoanalyse' opleveren? Hierboven zijn twee taken voor de filosofie onderscheiden: een formeel-logische en een inhoudelijk-ontologische taak. Een eerste optie voor een filosofie van de psychoanalyse is het bieden van een analyse van het psychoanalytische begripsapparaat. Wat is de formeel-logische structuur van de psychoanalytische begrippen en van psychoanalytische theorieën? Wat is bijvoorbeeld de status in wetenschappelijke, of ruimer gesteld, in empirische zin, van noties als 'het impliciete' of 'het onbewuste', van het begrip 'separatie'? Wat is de conceptuele structuur van dit type van begrippen? Hierover is veel geschreven, in Nederland door psychoanalytici zoals Van Leeuwen (1973) en daarbuiten door filosofen zoals Grünbaum (1984).

De tweede taak van een filosofie van de psychoanalyse sluit aan bij de conceptuele analyse, maar graaft dieper. Hier vraagt men niet naar de feitelijke aard, maar naar de mogelijkheid van de conceptuele structuren. De vraag luidt, als ontologie: hoe is het mogelijk? Hoe is een tweede intentionaliteit mogelijk, hoe is separatie mogelijk?

De traditionele metapsychologie heeft zich hiermee beziggehouden, zonder precies te beseffen dat hier haar specifieke vraag lag, al heeft Freud dat mogelijk wel beseft toen hij deze vorm van 'speculatie' metapsychologie noemde. Hierin is de verwijzing naar de oude term van metafysica (als vorm van ontologie) natuurlijk niet te missen. Hier ligt ook de inzet van Lacan (1966) en daar is vermoedelijk ook zijn uiteindelijke belang gelegen. Lacan heeft de taal aangewezen als oorsprong van die kenmerkende verdubbeling die een dubbele intentionaliteit genereert. De waarneming is eenduidig want zij is gevormd door het beeld, terwijl de taal vanuit zichzelf meerduidigheid, veelzinnigheid genereert. De taal fungeert als omgangstaal immers niet als code met een eenduidige relatie tussen term en referent (hier het 'woord' en daar de 'zaak'), maar als een autoreferentieel systeem waarbij de termen in eerste instantie naar elkaar verwijzen en pas langs deze weg naar de wereld.

Wat de oorsprong van de separatie betreft, wijst Lacan eveneens in de richting van de taal. De mens is een spreekwezen, hij moet zich voegen naar een bestaande taal, waarin hij op een bepaalde manier 'zichzelf' en een eigen identiteit vindt: 'Dit ben ik, dit zijn mijn kwaliteiten.' Precies in de mate waarin hij zich moet voegen naar een bestaande taal die onvermijdelijk de taal van 'anderen' is, raakt hij deels ook van 'zichzelf' vervreemd, omdat zijn zelf of zijn identiteit daarin nu eenmaal niet (of niet geheel) tot uitdrukking komen kan. Bovendien impliceert het spreken — nog afgezien van de gebondenheid aan een bestaande taal — het aanvaarden van een bemiddeling door de taal als zodanig met daarbij inbegrepen een afzien van een onmiddellijke tegenwoordigheid van de ander. Spreken impliceert zo een breuk, een scheiding

ofwel separatie. Daarin ‹ontstaat› er een negativiteit, een tekort of een leemte die niet negatief uitwerkt, maar positief omdat deze negativiteit de mogelijkheid van menselijke betrekkingen instelt. Dit tekort is dan ook niet te ervaren als een ‹eeuwig tekort›, maar maakt het ervaren van een speciaal tekort en verlangen en de gedeeltelijke vervulling daarvan pas mogelijk. Het thema van de negativiteit verbindt de psychoanalyse met de moderne filosofie, omdat de moderne wijsbegeerte negativiteit als essentieel zag voor het menselijk leven. In het verlengde van Hegels opvatting van de negativiteit in de zin van het voorbijgaan van de tijd, van Heideggers begrip van de eindigheid van het bestaan en Sartres opvatting over het ‹nietende› karakter van het bewustzijn, liet Lacan de negativiteit ‹indalen› in de concreetheid van menselijke betrekkingen. De psychoanalyse is zo gezien een vorm van hedendaags en modern eindigheidsdenken: separatie, castratie, negativiteit, eindigheid. Mens worden is ‹afzien› en Freud zei in zijn *Unbehagen in der Kultur* niet veel anders, toen hij het had over de noodzaak van ‹Triebverzicht›: van de onmiddellijkheid van de drift moet worden afgezien om een menselijke, en dat wil zeggen, culturele levensvorm te bereiken.

¶ Een wijsgerig geïnformeerde psychoanalyse

Het is een speling van het lot geweest dat Lacans filosofie van de psychoanalyse geleid heeft tot een aparte richting van de psychoanalyse, terwijl hij eerder een omvattende ontologie van het psychoanalytische veld (domein en focus) biedt. Meer dan welke andere psychoanalyticus ook heeft hij hier zijn stempel gezet. Maar ook andere ontologische ontwerpen zijn mogelijk, zoals de speculatieve gedachten van Bion (over de α - en β -elementen) en, niet te vergeten Freud zelf met zijn structuurmodel van de menselijke geest. Een hermeneutisch geïnspireerde ontologie van de psychoanalyse zal evenzeer het belang van de taal aangeven en de ‹Sprachlichkeit der Welterfahrung› onderschrijven, maar zal hier minder vergaande conclusies aan verbinden. Zij zal minder de nadruk leggen op de vervreemdende werking van de taal en minder het traumatische karakter van de ontmoeting met het werkelijke benadrukken, dan bij Lacan het geval is. Zij zal zeggen dat de mens in de taal, ondanks een noodzakelijke vervreemding, zichzelf ook realiseert en vervolgens dat de taal de werkelijkheid ten dele kan weerspiegelen. Zo'n visie op de taal is dan minder ‹negatief› dan bij Lacan en veel andere Franse denkers en lijkt meer recht te doen aan de zelfverving, die niet alleen is getekend door de ervaring van breuk en vervreemding, maar ook door de mogelijkheid van een, zij het gebroken, ‹geluk›.²

Hoe men hier ook over denkt, in ieder geval is de relatie van de psychoanalyse met de ontologische filosofie hecht en vermoedelijk veel hechter dan psychoanalytici misschien lief is (Mooij 2002). Dat komt omdat de psychoanalyse opereert (als praktijk, als theorie en als empirische wetenschap) op een

niveau dat dicht tegen de basis van de *«condition humaine»* of de menselijke conditie aanligt — althans in een bepaalde opvatting daarvan. De menselijke conditie betreft immers de wezenlijke bestanddelen van de mens, van datgene wat specifiek is voor de mens. Dit mensbeeld ligt in het verlengde van hoe er *«altijd»* over de mens gedacht is, als *«animal rationele»* of als een dier dat denken en praten kan. Maar de psychoanalyse geeft hieraan een verdieping door de introductie van een tweede intentionaliteit en zij biedt een aanscherping door de nadruk op gescheidenheid, breuk en scheiding, waardoor zij openstaat voor de tragische kanten van het leven. Die worteling van de psychoanalyse in een bepaalde opvatting van de *condition humaine* of in een bepaalde mensopvatting, verklaart waarschijnlijk waarom de psychoanalyse moeilijk ingang heeft gevonden en niet aanvaardbaar is voor de experimentele psychologie en een biologisch getoonzette psychiatrie. Dat wil niet zeggen dat de psychoanalyse niet empirisch zou zijn, maar haar empirie is gedeeltelijk een andere dan die van de natuurwetenschappen of van de empirisch-analytische wetenschappen in algemene zin.

¶ *Betekenis voor de praktijk*

Omgekeerd zou het misschien verhelderend zijn als de psychoanalyse meer dan tot nu toe het geval is, haar wijsgerige wortels zou uitdragen, te weten haar verankering in een expliciet niet-reductief mensbeeld, met de noties van tweede intentionaliteit en van separatie. De psychoanalyse werkt vanuit een bepaalde opvatting aangaande de *«condition humaine»* en zij biedt, in het verlengde daarvan, een filosofisch geïnspireerde psychotherapievorm, psychopathologie en cultuurtheorie. Deze plaatsbepaling heeft een groot voordeel: zij maakt de psychoanalyse veel minder kwetsbaar, omdat zij niet meer in een ongelijke strijd hoeft te rivaliseren met tal van empirisch-analytische wetenschappen die gebonden zijn aan het programma van hun specifieke wetenschapsleer. Zij treedt in de leemte die de andere wetenschappen in hun gebondenheid aan hun programma *moeten* laten ontstaan, op een wijze die ook voldoet aan criteria van wetenschappelijkheid maar van meer geesteswetenschappelijke huize. Wie ook maar één blik op psychoanalytische tijdschriften heeft laten vallen, kan met eigen ogen zien dat het (bijna) alleen maar *«geesteswetenschap»* is, wat de klok slaat. Dat is niet erg, maar het is wel goed om dat te erkennen. Dat sluit eigen casuïstisch, empirisch-hermeneutisch en theoretisch onderzoek niet uit, maar juist in. Deze conceptie van de psychoanalyse betekent in feite juist een stimulans daartoe.

Deze opvatting leidt aan de ene kant tot een beperking van het veld. Op het terrein van de psychopathologie impliceert zij dat lang niet alle stoornissen die op een bepaald moment als psychische stoornis worden aangemerkt tot haar terrein behoren, omdat haar focus nu eenmaal het separatieprobleem is.³ Ook op het terrein van de psychotherapie zijn haar mogelijk-

heden beperkt tot problemen die stammen uit deze sfeer en die bewerkbaar zijn langs de weg van de verwoording. Deze conceptie leidt aan de andere kant tot een verruiming van het arbeidsveld (De Block & Moyaert 2004). Vermoedelijk liggen op het terrein van de filosofie en de toegepaste psychoanalyse (kunsttheorie, rechtsfilosofie en sociale filosofie) veel, veel meer mogelijkheden dan tot nu toe gedacht is.

Bepalend blijven het domein en de focus, die gezamenlijk de specificiteit van de psychoanalytische optiek vormen. Het zou goed zijn als de wijsgerige reflectie hierop of filosofische verdieping ervan meer naar voren gehaald zou worden, ten behoeve van een betere plaatsbepaling en ter consolidering van het gedachtegoed en de praktijk van de psychoanalyse. Honderdvijftig jaar na de geboorte van Freud is het wat laat, maar is het hopelijk nog niet te laat.

Literatuur

- DE BLOCK, A. & MOYAERT, P. (red.) (2004). *Oneigenlijk gebruik — De psychoanalyse voorbij haar grenzen*. Kapellen/Kampen: Pelckmans/Klement.
- GADAMER, H.-G. (1975). *Wahrheit und Methode — Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen: Mohr (vierde druk).
- GRÜNBAUM, A. (1984). *The foundations of psychoanalysis — A philosophical critique*. Berkeley/Los Angeles/Londen: University of California Press.
- LACAN, J. (1966). *Écrits*. Parijs: du Seuil.
- LEEUEWEN, W. F. VAN (1973). Psychoanalytisch minimum. In A. P. Cassee e. a. (red.), *Klinische psychologie in Nederland*

(p. 56-79). Deventer: Van Loghum Slaterus.

- MOOIJ, A. (2002). *Psychoanalytisch gedachtegoed — Een modern perspectief*. Amsterdam: Boom.
- MOOIJ, A. (2006). *De psychische realiteit — Psychiatrie als geesteswetenschap*. Amsterdam: Boom.
- PHILIPSE, H. (2004). *Wetenschap en wereldbeeld*. Universiteit Utrecht, oratie.
- OPPENHEIM, P. & PUTNAM, H. (1958). Unity of science as a working hypothesis. In H. Feigl, G. Maxwell, M. Scriven (red.), *Concepts, Theories and the Mind-Body Problem. Minnesota Studies in the Philosophy of Science, Volume 2*. (p. 3-36). Minneapolis: University of Minnesota Press.

Noten

- 1 Het programma van de eenheidswetenschap is gelanceerd door P. Oppenheim en H. Putnam in 1958. Daarbij gaat het niet om een veronderstelde identiteit tussen een hoger niveau van organisatie en een lager niveau, maar om de herleidbaarheid. Het basisidee is dat een theorie voor een hoger niveau (H) herleidbaar is tot een theorie voor een lager niveau (L), indien de termen van H definieerbaar zijn in de termen van L en indien de wetten van H afleidbaar zijn uit wetten van L.

Het idee houdt niet in dat dit programma bij de huidige stand van wetenschap ook reeds verwerkelijk is. Kritiek is niet uitgebleven, maar dat neemt niet weg dat het reductieve programma, vaak in wat lossere gedaante, veel aantrekkingskracht uitoefent in het bijzonder in de psychiatrie.

- 2 De hermeneutiek benadrukt dat iedere uitleg of interpretatie aangewezen is op de taal en dat bijgevolg elke zelfuitleg een 'vervreemding' inhoudt, maar zij stelt dat de taal niet alleen vervreemdt maar ook zelfonthulling mogelijk maakt. Haar

taalopvatting is daarom minder tragisch dan die van Lacan en andere Franse denkers zoals Derrida en Blanchot — hoewel er duidelijk onderlinge verwantschap bestaat. Zie Gadamer (1975, p. 415): *Sprache als Welterfahrung*.

3 Uitvoeriger besproken in Mooij (2006) hoofdstuk 7: *Hermeneutische psychopathologie*.